

COP29, Ədəbiyyat və...

Günəşin içənlərin türküsü

İnsan dağında iblisə, yaradanda Tanrıya bənzəyir... Ədəbiyyat da, sonet də min illərdir bunu deyir.

Axi sənet insanın dünya, zaman, Tanrı və təbiətlə bağlı düşüncəsinin sınırlarının böyütməsi üçün üz tutduğu müqəddəs mehrabdır. İnsan pişiklərdən, yaramazlıqlardan siğortalanmayıb, o, əzəblərin pandora qutusudur, ədəbiyyatsa həmişə əzəblər yeməsində ona yol göstərən olub. Sovet sistemi dağıldan sonra biz bu fikri da tarixin qalıqları altından çıxarıb ona özgə məzmun, mündəricə verməyə çalışıq: Ədəbiyyat xeyrə xidmət eləmir, onun belə bir öhdəliyi yoxdur! O zaman ədəbiyyat nəyə xidmət edir? Hansı amala, hansı məfkurəyə, hansı düşüncəyə? Əger çagın insanı onu gündəlik sarmış olan her cür mənəvi-ruhsal deqradasiyadan, psixoloji anomaliyalardan qurtuluş üçün Ədəbiyyata sığınma yasaqsı, orda öz hüzurunu tapa bilməyəcəsə, o zaman bədi sənətin qayəsi hardan başlanıb harda bitir? Əger durmadan artan kitablar, yazılmış əsərlər sonucda insana yönəlik söz deməyə hasılə gəlmirsə, o zaman bəşəriyyət niyə hər zamanın qəhrəmanını yaratmağa çalışır, onunla öz dilində, düşüncəsində danişmağa çaba göstərir!..

Bəli, insan darixir. Bu darixmanın səbəbi ni Sokrat Tanrıdan ayrı düşməkdə göründü. Sokrata görə, ruh Tanrıdan ayrılmadan önce çox rahat imiş, heç bir ehtiyacı yoxmuş. Ona görədik ki, insanlar bu dünyada özleri üçün bir rahatlıq dairəsi yaradırlar və bu daire müvəqqəti də olsa, Tanrı dərgahını əvəz edir. İnsanın öz evi üçün darixmasının səbəbi də elə budur. Qədim romalılar deyirdilər ki, "Ayın altında yeni heç nə yoxdur" və ya "Hər bir yen - yaşlıca unudulmuş köhnədir". Bir anlıq düşünək ki, bəlkə dünya da darixir. O, mühərbiyələrdən bezi, qan, göz yaşı, ölümlər, qətlamlar bəşəriyyətin gücünü tükədib. Onun özünü yenileməsinə, yeni güc mənbəyinə çevrilmesinə ehtiyacı var.

"Yazalım, özümüzü öyməyəlim...", - deyirdi Mikayıl Müşfiq. Bəlkə öyelim?! Buna dəha çox haqqımız çatır axı. COP-29 yaxınlaşır. Sühl və həmrəylilik konfransı! Yaşlı dünya naminə birləş yaranan, dünyaya daha əlvan rənglərdən boyanmağa can atan, gözəllik yaranan uğur hekayəmiz! Bəşəriyyətin məhv üçün yox, xilas üçün düşünülmüş çağırış himnimiz!

***

Fransız rəssam Matissin çəkdiyi günəşli rəsmləri nəzərdə tutan Lui Araqon ikinci dönya mühərbiyəsi illerini xatırlayıb deyirdi ki, "O ağır illərdə Matiss biza kömək etdi və biz günəşini qoruyub saxlaya bildik". Sənət xilasdır, yeganə mənəvi sığınacaqdır, bütün hallarda tutunub ruhunu qorumaq, öz yaradıcı kimliyinin çevresində qalmaq üçün direnişdir. İnsanın sənətdən qaynayan, ondan qaynaqlanan bir udum ümidi işi var. O işi özünü sözlə təsəlli edənləri qoruyan tek silahdır. Bəs ədəbiyyatla, sənətə möşəl olmayanlar mənəvi impulsu hardan alırlar görəsən? Texnologiya-nın vizual ünsiyəti, ruhsal başlangıcı sıxışdırıb bir künçə atdıq indiki zamanda bu sual dəha çox düşündürür adamı. Bəlkə bu üzdən son vaxtlar elmildə ədəbiyyatın qarsılıması, müxtəlif axtarış sahələrinin bir-birinə təsiri, konvergensiyası zərurəti çıxalıb?

Elmin bədii düşüncə ilə birləşiyinə ən gözəl nümunelərdən birini Məhəmmədhüseyn Şəhriyarin "Eynşteyn peyğəm" şeiri verir. Düşünce və axtarış konteksti baxımdan bir-birindən uzaq görünən bu iki sahənin uğurları hibridini duymaq olur bu şeirdə. Şəhriyər Eynşteyni daha yüksəklərə qalxmağa, onu

öz kölgəsinin üzərində uçağına qanadlandırib Allahan sırrını "tapmağı" çağırır: "Eynşteyn, daha yuxarı qalx/ Allahan özünü tap". Ədəbiyyatınas Yaşar Qarayev haqlı olaraq burada qlobal nizamın, kosmik harmoniyanın rəmzini arayır: "Bu məqam - həm Şəhriyarlara Eynşteynin, həm də irfanla ən yeni riyaziyyətin, Şərqli Qərbin teməs və görüş məqamıdır. Sabah, gələcəyə dünya məhz bu qapıdan keçib-gətsin deyə şair alimə irfanın kodunu və möhürü - "esqə arımı" toklif edir".

Görəsən, Eynşteynin güc aldığı mənbənin adı nə idi? Dostoyevski! Bu barədə fizikin özünün etirafı var: "Dostoyevski mənə hər bir mütəfəkkirən, hətta Quassdan da çox şey verir". Fizik və filosof B.Kuznetsov "Eynşteyn" kitabında bunun səbəpleri üzərində düşünərək belə şərh verirdi ki, "Eynşteyn, Dostoyevski yaradıcılığından əhəmiyyətli impuls ala bilordi, cümlə bu yaradıcılığın mərkəzində intellektual münaqışları durdurur, cümlə Dostoyevskinin poetikası rasionallıq poetika idi, cümlə onun romanının ana xətlərini təşkil edən mövzu - öz ziddiyətlərində çirpinan, təcəssüm olunmağa can atan insan fikri idi..."

Ədəbiyyat yarandığı gündən ondakı kosmoteosentrik başlangıç daim güclü olmuş, dünyam küll halında görmək arzusu, təbiət hadisələrinin insanın arzuları ilə harmoniyası, qlobal vəhdət prinsipi qabarlılığı ilə seçilmişdir. Qədim Misir, Yunan ədəbiyyatlarında, klassik nümunələrdə - Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"ində, Ruminin "Məsnəvi"ində, Nəsimi, Füzuli qəzəllərində, Sabir, Cavid, Hadi, Abbas Səhhət şeirlərində təbiətlə insanın vəhdəti ideyası təməl prinsip kimi təlqin olunmuşdur. Hətta dünya poeziyasından məraqlı bir nümunəyə diqqət edək: Yeddiinci əsr hind şairi Bhartrihari "Üç şataka" ("Üç yüz") poemasında yazıdır:

...Yer kürəsi! Yer kürəsi!
Qitələrinə, okeanlarınla
Nəsən sən?
Kainatda kiçicik bir atom!
Bu kiçicik bir atomu da
Çoxlu-çoxlu hökmərciqlər
Tikə-tikə bölməyə can atırlar.
Bundan ötrü
Dəhşəti mühərbiələr aparırlar!..
Ey dünəyə yaradılışının əzəli!
Mən bizi həyat çevrimlərinin
Zəncirində saxlayan Cəhaləti ataraq
Kainatla canbirqəlbən qovuşuram.

Poeziyada təbiət hadisələrinin mənalandırılması, günəş, yağış, qar, külək kimi təbiət hadisələrinin, ilin dörd fəsilinin əlamətlərinin rəmzləndirilməsi bəlkə də poeziya yaranan gündən onuna qoşa addımlılaşdır. İnsan içindən bədəbin ovqatının payızla assosiasiya yaratması, sevilən gözəlin camalının günəşə bənzədilmesi, göz yaşının yağışla təsvire çıxılməsi, nikbin caların lirik "mən" in gözündə, könlündə bahar əhvali yaratması - poeziya daim bu polifonik mənəzərələrin hüdudlarında gəzmişmişdir. Ən munis calarları özündə ehtiva oləyen göy qurşağının bütün rəngləri lirikada cəmlənmüşdir.

Fizikanın predmetinə daxil olan Günəş - təbiət hadisəsi ilə bağlı poeziyanın meydanda olan nümunələrinin sayı ölçüyü gəlməzdir. Yerin həyat üçün əlverişli planet olmasını təmin edən məhz Günəş sistemindəki qüsursuz nizamdır. Bəs poeziyada bu fəza elementinə müraciətin səbəbi nedir? Burada da o, "nizam, kosmos yaratmaq" missiyası kimi rəzmələnə bilir? Materialist fəlsəfə kainatdakı nizamın, qanunauyğunluğun izahını yalnız təsadüf deyə xarakterizə edirdi. Yəni, bə aqıqlamaya görə, kainatda hər şey təsadüflərə borc-

ludur. Əslində isə təsadüfun yaratdığı harməni deyil, daha çox xaos ola bilər. Kainatsa düşünülmüş, məntiqi, ardıcıl sıralamaya hesablanmış nizamdan başlayır və davam edir. Bu nizamın, dünya tarazlığının əmələ gəlməsində və qorunub saxlanması xüsusi rolü olan Günəş poeziyada da elə bu missiyanın daşıyıcısı statusunda iştirak edir.

XX əsrin əvvəllərində günəşə verilən lirik yozum iki kontekstdə təsvirə gəlir: bir tərefdən, o ənsin ruhunun nikbinliyinin, romantikasının rehni kimi: "Seyran çıxıb dağda, çəməndə, /Güldükə Günəş mən də gülərdim (H.Cavid)".

Həmçinin süqutun, tənəzzülün, şəxsiyyətin ifası məqamlarından başlanğıc götürürək: "Hər günəşə vardım ləkəli gördüm, / Hər vicedan girdim kölgəli gördüm. (H.Cavid)". M.Müşfiq lirikasının qanadlı romantikasında poeziyaya adlayan günəş: "Əllərində əllərim, gözlərində gözlərim.../Asılıyadı sözlerim/ Kənlənün qulağından bir qızıl tana kimi, /Günəş doğana kimi", - sonrakı, 30-60-ci illərin poeziyasına qədər həmin duyusallığın, şeiriyyətin mənbəyi olaraq tacəssümün predmetinə çevirilir. Bu dövr poeziyası Günəş doludur, Günəş hərarətine, Günəş işığına bələnmiş kimidir. O qədər ki, 20-ci illərin sonlarında Bakıda ilk şeir kitabı çap etdirən Nazim Hikmət ona "Günəş içənlərin türküsü" adını qoymaqla başqa remz aramır.

L.Q.Frizman "Lirik janrin həyatı" kitabında yazır: "Poeziya mənim üçün heyrətə laiyiq bir möcüzədir - elə bil ki, bax, indicə gəydən yero düşmüsən və özüne galər-gələməz gözlərini açıb... yerin, torpaqın cəzibəsindən məst olursan". Bütün şairlərin şeirlə birinci görüşü belə başlayır. İçinən saflıq pəncərəsindən dünyaya boylanır, ona elə golir ki, hər nə varsa burda, həmin saflığın - təbiət və torpaq, insan və zaman əxlaqının içindədir. Sonra başa düşür ki, əslində, belə deyilmiş, bu dünyanın həm də boz rəngləri, boz insanları, boz duyguları varmış. Onda fərdi özünü dərk başlayır, şair içinin dərinliyinə enir, daha çox özünü mənəvi dərđurunu sərgiləməyə can atır. Dünya ilə dialoq sükutun monoloquşuna çevirilir. Hər şey bu sükuta, onun getirdiyi tonhalığa tərk edilir. Gördüyü hər nəsədə bu tonhalığın havasını duyur, onun yaşamasına köklənir şair: "Şairi küsdürən dünyani üzüb, /Günəş sistemindən atmaq da azdır!" (M.Araz)

60-70-ci illər poeziyasının lirik "mən" i ekzistensial məqamlara həssaslığı ilə diqqət çəkir. Bu poeziyada şair dünyadan, təbiətdən, yaşadığı məkan və zamandan uzaqlaşır hətta özünən belə olmadığı yerlərə səmtlənir: "Bir kimse tutmasın xəber, /Gəl çıxıb gedək birtəhər. /Bu ev, bu küçə, bu şəhər, /Bu dəniz olmayan yerə..." (R.Rövşən"). Həmin illərdə poeziya üfüqlərində bir obrazın işi daha gur görünməyə başlayır: Tanrı! Bu obraz uzun illərin susqunlığından sonra V.Səmədoğlu, V.B.Odər, R.Rövşən poeziyasında şeirin gətirilməklə işiq effekti yaradır: "Kimdi o göydən işığın?! / Dünya dolub işığınan. / Bəlkə də, göy qurşağınan / Düşüb Allah özü gəlir".

Mark Şaqalın "Nuh və Goyqurşağı" tablosunu xatırladan bu misralarda müəllif Goyqurşagini nərdivan obrazında əyanlışdır. Ən munis calarları özündə ehtiva oləyen göy qurşağının bütün rəngləri lirikada cəmlənmişdir.

Fizikanın predmetinə daxil olan Günəş - təbiət hadisəsi ilə bağlı poeziyanın meydanda olan nümunələrinin sayı ölçüyü gəlməzdir. Yerin həyat üçün əlverişli planet olmasını təmin edən məhz Günəş sistemindəki qüsursuz nizamdır. Bəs poeziyada bu fəza elementinə müraciətin səbəbi nedir? Burada da o, "nizam, kosmos yaratmaq" missiyası kimi rəzmələnə bilir? Materialist fəlsəfə kainatdakı nizamın, qanunauyğunluğun izahını yalnız təsadüf deyə xarakterizə edirdi. Yəni, bə aqıqlamaya görə, kainatda hər şey təsadüflərə bor-

yanın təbiətə münasibətdə də yeni bir dənəmə adlamasını bəlli edirdi:

*O bulaq içində bir qonur daş var
taleymi mənim,
biz qardaş şəklində doğulsayıq
o bulaq gözündə doğuldú ancaq
Mən insan gözündə, insan şəklində
o daşın qonuru o gündən bəri
qardaş rəngitək gözümüzə qalib.*

Vaqif Bayatlı poeziyaya daha çox intonasiya fərqliiliyi getirmiş şairdir. Bu şeirlərde intonasiya o qədər güclüdür ki, vəznin teleb-lərini belə görməzdən gəlindiρ bilir. Şairin təbiətə olan xitabına diqqət edək: "Gülüm yağış, /çiçəyim yağış". Yaxud: "Qardaşım ağacalar, bacım çiçəklər"... Bu dil əslində, poeziyanı bir başqa şəkildə sevməyə, təbiəti başqa şəkildə qarvramağa kömək edir.

*Qardaşım ağacalar,
Bacım çiçəklər, bir də söz tutdu sizi,
Söz tutdu, sevda qurutdu
Üz tutub yüyürməyin mənə sari...
Bağlanıb gözümün yaş qapagları...*

Təbiətə və dünyaya münasibətin özüne-qayıdıq qütbünü nişan verən bu şeirlərdə türk insanının yaşamına, milli koloritine, etnoqrafiq özəlliklərinə, çöl başlanğıcına aid nə varsa V.Bayatlı lirikasında yenidən dirilik qazana bilir. Nəinki dirilik qazanın, insanın bir parçasına çevirilir, onuna bir olur. Şeirin metaforalar sırası dəyişir, müraciətin tonu ağaca, qaragat koluna, qonur daşa qardaşım, çiçəyə bacım, yağışa gülüm deyəcək qədər xərif müsətviyə adlayır.

*Bir çölin düzündə
Qaragat koluya qalsam baş-başa
O kol da
Kolluğundan çıxıb dönsə qardaşa,
Nə sorsam, nə desəm, cavab yerinə
Tikanlı üzünü sürtsə üzümə.
Uzanıb qollarım, bitib qollarım
Dönsə bir qayığın avarlarına
Sular qollarımı yuduqca yusa,
Yosun-yosun saçlar axduqca axsa
Bir cüt mələk kimi, bir cüt ay kimi
Bir qızla bir oğlan buludan çıxsa...*

Təbiətdə ərimək, yox olmaq... Bu şeirlərin semantik stixiyası sirlə, təhləşür dünyadan xəber verir. Həm şairin fərdi dünyasına, yaşamına məxsus cizgiler, notlar, həm də kosmik başlanğıc, dünya kontekstindən təhlilə gələn məqamlar şeirlərdə vahid bədii məkanı təşkil edirlər. Bu universumda V.B.Odər poeziyasının ferqli çalarları bütün incəlikləri ilə təsvir olur. Çöl estetikası, şaman ruhu, təbiətla insan ahənginin birləşməsi, həyat və ölüm, mif və reallıq arasında keçidlər - hər bürü onun şeirlərində təsadüfi xarakter daşımayıb, yalnız bədii deyil, həm də fəlsəfi məkanı təşkil edir:

*Bu dağların göyü quş qanadından,
bu torpağın üzü at nallarından,
çıçəklərin üzü ay işığından,
Doymaz könlüm, doymaz.*

Qırğız yazarı Çingiz Aytmatov yazırkı ki, "İnsan - təbiəti etibarilə kosmosdur"! Vaqif Bayatlı da ədəbiyyatın əbədi probleminə kosmos olaraq yanaşır, onu təbiətin və Tanrıının zərəsi olaraq alır və bəşərin əşrəfi kimi dəyərləndirir. Əsərəniz təbiət təsvirləri, onları obraz səviyyəsində rəmzləndirmək, şərti-metaforik çalar qazandırmaq Vaqif Bayatlıının təhkiyə təsulunun mifoloji kökləri qismində təzahür edir.

Günəş münasibətdə 60-70-ci illər poeziyasında yaranmış olan yalnız forma deyil, həm də məzmun deyisi - (dekadans məqamı!) 90-ci illərin şeirlərində dəha kəskin şəkildə təzahürün tapdı. Bu dövrün gənc ədəbi qüvvələrini şeirlərində əsas poetik ovqat çöküştəməti üzərində kökləndi, şairlər dəha çox "dərişmaq", "təklik", "tənəhliq" düşüncəsinin təsiri altında yazmağa başlıdlar: "dərişma dan yaşımaq olmur/adam bir udum havadan/bir içim sudan ötrü/darıxib yaşıyr" (Sevinc Pərvənə). "Dərişmaq" demək olar ki, gənclərin həyat tərzinə çevrildi. "Bir udum

havaya, bir içim suya" darıxacaq qədər dərinleşdi məsələ. Poeziyanın əlvan mənzərəsini dəha sərt, kəskin boyalar əvəz eləməyə, gənəşin yerini qürub